

על נפקדות הצדק החברתי בחינוך המשפטי בישראל*

מאת

יובל אלבשן**

ספרו של פרופ' א' רובינשטיין המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל¹ נתפס בקרב הקהילייה המשפטית בישראל כספר היסוד של המשפט החוקתי בישראל. עיון בשלוש המהדורות הראשונות שלו, מהדורות שליוו את העוסקים בתחום עד לתחילת שנות התשעים, מגלה דבר מעניין. ליתר דיוק, הוא מגלה היעדרו של דבר שהיה אמור להיות בסיס לכל ספר מסוגו: בכל מאות עמודיו אין נזכרות ולו פעם אחת זכויות האדם. מה שמהווה הנחת מוצא ברוב שיטות המשפט החוקתי בעולם המערבי הוא נפקד נעלם בספר שהוא האורים והתומים של כל תלמידי המשפט בארץ. יש "חופש מדת", יש "חופש דת" ויש "שוויון", אבל זכויות אדם ככאלו המצדיקות התייחסות מיוחדת – אין. רק במהדורה הרביעית², שיצאה בסוף 1991, יוחד שער נפרד לנושא זכויות האדם. אלא שעיון בכ-140 עמודי שער זה מלמד שאף מכאן נפקד מקומן של "הזכויות השחורות"³ – הזכויות החברתיות⁴ והזכויות הקבוצתיות⁵ – שהן היחידות הרלוונטיות לאוכלוסיות

* עיקרי דברים שנישאו בכנס "חינוך לצדק חברתי בישראל" שנערך על-ידי מכון ון ליר בירושלים ב-23.6.2002. לבקשת המערכת הוספו הערות והפניות.

** מנהל חטיבת זכויות האדם במכללה האקדמית למשפטים ומרצה מן החוץ בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים.

1 א' רובינשטיין **המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל** (מהדורה 4, תשנ"א).

2 שם, שם.

3 למקור המושג ראו י' אלבשן "השעון המקולקל מסרב לנוע" **משפט נוסף** (2001) 1, עמ' 9-15.

ראו גם C. Fabre *Social Rights under the Constitution* (Oxford U.P., 2000), p. 1-8.

4 להבהרה מושגית ראה האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות כ"א כרך 31, עמ' 205. כן ראו K.D. Ewing "Social Rights and Constitutional Law" 104 *Public Law* (1999).

5 חשוב לציין כי הכוונה היא ל-Groups Rights ולא דווקא למה שמקובל לכנות Collective Rights.

המוחלשות בישראל (disempowered communities)⁶. יש "חופש ביטוי", יש "חופש האספה והתאגדות", ואפילו יש "חופש העיסוק", אבל הזכות לדירור הולם, הזכות לחינוך חינוך, הזכות לרמת הבריאות הגבוהה ביותר הניתנת להשגה, הזכות לעבודה מספקת וזכות העל החברתית לחירות ממחסור (freedom from want)⁷ מושקת. האזכור היחיד של זכויות אלה הוא בדברי ההקדמה לשער זכויות האדם בזו הלשון: "גם בזכויות החברתיות והסוציאליות, שכל חברה נאורה דואגת להגשימן ולעתים גם לכוללן במסמך חוקתי, אין הספר עוסק שכן אלה מציבות בדרך כלל נורמה של התנהגות פוליטית וחברתית שלרוב אינה ניתנת להכרעה משפטית"⁸.

מאחר שהתייחסות זו לא שונתה גם במהדורה המאוחרת יותר⁹, שיצאה בשנת 1996, יוצא שתלמיד המשפט החוקתי הישראלי בשנת 2002 יוצא לדרכו המקצועית מצויד בדעה שחוקה וצדק חברתי לא ממש הולכים יחד, ואם כן אזי רק בדקלרציה. מאחר שלא ניתן לפקפק במחויבותו האישית של פרופ' רובינשטיין לנושא זה, שהרי כחבר כנסת הוא חתום על הטובות שבהצעות חוק יסוד חברתיות¹⁰, נשאלת השאלה מה הביאו – בכובעו האחר הפעם, כמורה באקדמיה – להתעלם מהן?

ובכן, נדמה כי לא יד המקרה היא שהביאה לפקידתן של הזכויות הממשות את רעיון הצדק החברתי מספרי המשפט החוקתי. הדבר נכון גם אשר לספרי יסוד נוספים המהווים בסיס לחינוך המשפטי בארץ. כך למשל המעיין בספר היסוד של דיני הקניין בישראל, ספרו של פרופ' י' ויסמן דיני קניין¹¹, יתקשה למצוא בכל מאות עמודיו והערותיו את ביתן של מאות אלפי משפחות מוחלשות בישראל – הדירור הציבורי. לא עמידר, לא עמיגור, לא שקמונה ולא פרזות. אף שזו זכותם הקניינית הכמעט יחידה של אותן משפחות, ואף שהספר מכיל את כל תת-הזכויות הקנייניות על ריבוא אפשרויותיהן,

ראו N. Glazer "Individual Rights against Group rights" in Kamenka & Tay (ed.) *Human Rights* (1978) p.87-103; J. Donnelly *Universal Human Rights in Theory and in Practice* (Cornell U.P. 1989), at pp. 149-154.

6 ראו גם ש' סבירסקי לא נחשלים אלא מנוחשלים (1981).

7 מטבע לשון שטבע הנשיא פרנקלין דלאנו רוזוולט ביחס לזכות לתנאי קיום נאותים. ראו ס' מוריסון, ה' קומאג'ר וו' לכטנברג ההיסטוריה של ארצות הברית (2000), בעמ' 696 ואילך.

8 רובינשטיין (לעיל, הערה 1), בעמ' 708.

9 א' רובינשטיין המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל (מהדורה 5, בשיתוף ב' מדינה, תשנ"ז).

10 וראו למשל הצעת חוק יסוד חברתיות פ'1933/ שהונחה על שולחן הכנסת הארבע עשרה ביום 26.1.1998 והצעת חוק יסוד זכויות חברתיות פ'75/ שהונחה על שולחן הכנסת החמש עשרה ביום 22.1.2000.

11 י' וייסמן דיני קניין – חלק כללי (תשנ"ג).

לזכויות הדיור הציבורי כמעט שלא נמצא מקום¹². האזכורים היחידים הם של "דיירות לפי חוק", ואף הם מלווים על פי רוב טקסטים בסגנון "עיקול דמי מפתח" וכיוצא באלה¹³.

ואלו רק דוגמאות מעטות. בחינה מדוקדקת של קוריקולום החובה המשותף כמעט לכל הפקולטאות למשפטים בארץ מלמדת כי התחום של צדק חברתי – שתרגומו לעגה המקצועית המשפטית לובש על פי רוב לבוש של זכויות חברתיות – הודר לחלוטין ממה שמרבית הפקולטאות מצאו כי הכרחי שיילמד על ידי תלמידיהן. וכך, בעוד שנקבע כי הקורס ב"דיני מסים" הוא כורח, נקבע כי הקורס ב"דיני ביטוח לאומי" אינו כזה. באופן דומה נקבע כי "מבוא לכלכלה" הוא קורס חובה במרבית הפקולטאות, ואילו "מבוא למדעי החברה" הודר מהן. וכך בעוד שכל תלמיד משפטים יודע לשנן על פה מושגי יסוד בכלכלה, איש אינו יודע העצמה (Empowerment)¹⁴ והדרה (Exclusion)¹⁵ מהן. ובעוד אין תלמיד שאינו יודע את ההבדל בין סעיף 2 לפקודת מס הכנסה לסעיף 3 שלה, הרי שרק מעטים שבמעטים ערים למבנה הביטוח הלאומי, לזכויותיהם ולזכויותיהם של מבוטחיה ולדרך שניתן לממש זכויות אלו.

בדרך זו נתפס העיסוק בתחום זה כ"משפטי" פחות, קרי יוקרתי פחות (ולו בעיני המשפטנים בלבד), והוא מועבר לטיפולן של דיסציפלינות מקצועיות אחרות (דוגמת עבודה סוציאלית). מטבע הדברים בדרך זו זוכים נושאים אלה להיות מוגנים פחות על ידי מערכת המשפט.

שדר זה מתקבל גם מבחינת חטיבות הבחירה המוצעות על ידי האקדמיות למשפטים. ושוב, אף שיש הבדלים בין פקולטה אחת למשנייה, הרי שבמבט על מדובר בהבדלים זניחים. ד"ר נטע זיו, שבדקה את תכניות הלימודים בישראל, מצאה¹⁶ כי בשנת תשס"א רק 13 מתוך 169 קורסים המוצעים לתלמידים באוניברסיטה העברית עסקו במה שהיא מכנה "תחומים חברתיים". כך גם באוניברסיטת תל-אביב, שם הוצעו רק 12 קורסים

12 להשלכת נפקדות זו על הפסיקה בישראל ראו בג"ץ 403/99, 981/99 ת"כ רן כהן ואח' נגד שר הבינוי והשיכון (לא פורסם).

13 ראו למשל סעיפים 5.64 ו-5.143, שם.

14 להסבר מושגי בסיסי ראו א' סדן **העצמה ותכנון קהילתי** (1997), בעמ' 11 ואילך. להבהרת האספקטים המשפטיים של מושג העצמה ראו M.A. Stein "From Crippled to Disabled: The Legal Empowerment of Americans with Disabilities" 43 *Emory Law Journal* (1994), at p. 245.

15 להסבר מושג ההדרה ראו י' אלבשן **עריכת דין קהילתי – תקצירי הרצאות** (1999), בעמ' 25-22.

16 נ' זיו "חינוך משפטי ואחריות חברתית: על הזיקה בין הפקולטה למשפטים והקהילה שהיא מצויה בה" **עיוני משפט** כה (תשס"ב) 385. ראו ה"ש 38, עמ' 400.

כאלה מתוך 170 קורסים המוצעים בכלל. לצורך ההשוואה, מבדיקה נוספת עולה כי באותה שנה ניתנו באוניברסיטה העברית 52 (!) קורסים שעוסקים בתחום המשפט העסקי, והמצב דומה באוניברסיטת תל אביב. משמע: לא רק בחטיבת לימודי החובה כי אם גם בחטיבת הבחירה נטיית ההכשרה היא לכיוון עסקי. מפת הדרכים שתלמיד המשפטים מצויד בה היא בעלת אוריינטציה ברורה לכיוון של המשפט כפותר סכסוכים ולא לכיוון המשפט כמכשיר לשינוי חברתי.

דברים אלה נתמכים גם במחקרים שביקשו לבדוק את תהליך הלימוד והחינוך שעוברים התלמידים למשפטים. מחקרים רבים מראים¹⁷ כי לא רק שהאקדמיה אינה מהווה תמריץ חיובי לעסוק בפעילות לטובת הציבור (Public Interest Lawyering)¹⁸ אלא היפוכו של דבר. אליבא דסטובר, מספר תלמידי המשפטים שהעדפתם הראשונית הייתה לעסוק במשפט לטובת הציבור פחת בצורה משמעותית עם התקדמותם בתכנית הלימודים באופן שמרביתם עברו לתמוך במה שהוא מכנה *business oriented jobs*. לסברת מרבית החוקרים, שינויים ממין זה נבעו, בין השאר, מתכנית הלימודים, מכללי המקצוע הנלמדים כהנחות יסוד בלתי מעורערות וממיהות מוריהם. בדומה טוען פרופ' סטיבן ויזנר מאוניברסיטת Yale¹⁹, כי "יש קשר חיוני בין החינוך המשפטי והאינטרס הציבורי מכיוון שעורכי הדין משתמשים בחינוך המשפטי, לטוב או לרע, בעולם האמיתי"²⁰.

בהתחשב בעובדה שבמדינת ישראל כיום נמצא בידי האקדמיה המשפטית המפתח הבלעדי לכניסה למקצוע עריכת הדין, שכן האפשרות שהייתה קיימת בעבר להתמחות ארוכת טווח אצל עורך דין ותיק כתחליף להשכלה פורמלית אינה קיימת עוד (ואף שיש עורכי דין ושופטים שרכשו את השכלתם המשפטית במקומות אחרים, הרי שמבחינה מספרית עדיין מדובר במיעוט שבמיעוט שבכל מקרה מרגע שהוא משתלב במערכת הישראלית, מתיישר הוא לפי עקרונותיה), ובהתחשב בעובדה שכיום, על-פי החוק בישראל, לעורכי הדין יש בלעדיות כמעט על כל הפעולות המשפטיות הניתנות לביצוע

17 מאמר היסוד הנו D. Kennedy "Legal Education as Training for Hierarchy" in *The Politics of Law* (D. Kairys ed.), at p. 38. כן ראו זיו (לעיל, הערה 16) וראו את הפנייתו שם לספרו של ר' סטובר *Making it and Breaking it – The Fate of Public Interest Commitment During Law School*.

18 בספרות המקצועית רווח כיום המונח *Cause lawyering* כמתאר את עריכת הדין לטובת אינטרסים ציבוריים. ראו A. Sarat, S. Scheingold "Cause Lawyering: Political Commitments and Professional Responsibilities (Oxford, 1998).

19 ס' ויזנר "הקליניקה המשפטית: חינוך משפטי בשם האינטרס הציבורי" **עיוני משפט** כה (תשס"ב) 369.

20 שם, עמ' 370.

בשל הכרת המחוקק בסעיף 20 לחוק לשכת עורכי הדין, תשכ"א 1961 במה שמקובל לכנות "ייחוד המקצוע" (בין שזה ייצוג ובין שזה ייעוץ, בין שזה בבית משפט ובין שזה במשרדי הוצאה לפועל, בין שזו עריכת מסמכים ובין שזו עשיית פעולה אחרת), הופכת האקדמיה המשפטית בישראל לפס הייצור היחיד, אם תרצו, של ספקי השירותים המשפטיים לחברה הישראלית.

אך לא זו בלבד. מאחר שהדרך לשיפוט פתוחה לעורכי דין בלבד (למעט מקרים מיוחדים בבית המשפט העליון), הרי שכל העוסקים במלאכת המשפט בישראל מחויבים לצאת מחלציה של האקדמיה המשפטית הישראלית. כעת, אם נקבל את ההנחה שה"משפט" כתופעה אינו מתת אל אלא נוצר על ידי סוכניו – האקדמיה, עורכי הדין והשופטים – נגלה כי לבוגרי האקדמיה יש מונופול על יצירת ה"משפט", או כאמרתו של השופט פליקס פרנקפורטר, "המשפט ועורכי הדין הם מה שהפקולטאות עושות שיהיו"²¹. ואכן, כיום יש רבים הסוברים כי המשפט המהותי מוטה בצורה מובהקת כלפי הקבוצות החזקות בחברה (הן מבחינה לאומית, הן מבחינה מגדרית, והן מבחינת שליטה במשאבים כלכליים) באופן שהוא חסר את נקודות המבט של האוכלוסיות המוחלשות בחברה כבר ברמה המהותית-תוכנית שלו.

כך או כך, אבקש לטעון כי מונופול זה מחייב את קברניטי האקדמיה המשפטית בישראל לבחון את התנהלותה בכל רמות פעולתה, ולו רק בשל מחויבותה הבסיסית לרעיונות של "שלטון החוק" ו"שוויון בפני החוק". כוונתי בעיקר לשלוש רמות פעילות: [א] החל במנגנוני הקבלה שהאקדמיה מפעילה לצורך סינון תלמידיה ומיונם; [ב] עבור בהכשרה ובחינוך שהיא מעניקה להם [ג] וכלה באחריותה לתפקודם ולשליחותם כעורכי הדין גם אחרי שיצאו משעריה.

ביחס לתחום הראשון, מכניזם הקבלה לאקדמיה, השאלה היא אם אכן הקריטריון היחיד לקבלה הוא ציון המתאם בין הבגרות לבין הבחינה הפסיכומטרית, או שמא ניתן לשקלל קריטריונים אחרים, דוגמת פעילות ציבורית, רקע אישי, מאפיינים אישיים אחרים וכיוצ"ב. יותר מכך, האם אין זה מחובתה של האקדמיה המשפטית לנסות ולהביא נציגים של אותן אוכלוסיות מודרות למשכנה כדי שאף הם יימנו על קהל המשפטנים ובכך לשפר את נגישותן למשפט, מחד, ואת הפצת המשפט בקרבן, מאידך?
הצורך בהבאת נציגי אוכלוסיות מודרות מתבסס על שני טיעונים עיקריים: הראשון נובע מהצורך בשיפור הנגישות למשפט (Access to Justice)²² של האוכלוסיות

21 שם, עמ' 379 וראו ה"ש 15.

22 להסבר בסיסי ראו י' רבין זכות הגישה לערכאות כזכות חוקתית (1998), בעיקר ראו בעמ' 53-

25.

המוחלשות²³. כולנו ערים לכך שדרכם של העניים והמוחלשים לבית המשפט זרועה מכשולים רבים: החל במכשולים כלכליים הנובעים מהעלויות הכרוכות במימון עורך דין וייצוג משפטי, בתשלום אגרות בית משפט ובהמצאת ערובות לבית המשפט שתובעים עניים יתקשו לעמוד בהם; עבור במכשולים של ידע ותודעה הנובעים ממורכבותם של החוק ושל סדרי הדין והקושי של מי שאינו משכיל דיו מבחינה משפטית לשלוט בהם ולהשתמש בהם לטובתו²⁴ וכלה במחסומים של תרבות ושפה הנובעים מכך שבית המשפט מדבר על פי רוב רק בשפה העברית, והוא מורגל לקודים התרבותיים השכיחים בשדרה המרכזית של החברה הישראלית, כך שנוצר קושי ברור לדוברי שפות אחרות²⁵ ולמורגלים לפעול לפי קודי תרבות אחרים. הואיל וכמו בכל מדינת מהגרים גם בישראל שיעור ניכר מהאוכלוסיות המוחלשות עונה לתיאור האחרון, הרי שההנחה היא שעורכי דין שיבואו מאוכלוסיות מוחלשות יהיו נגישים יותר לבני אותן קבוצות לפחות מבחינת השפה והתרבות והם אף עשויים לשמש להם מורי דרך ציבוריים (Role Modelers) מבחינת כיבוד מושג שלטון החוק על כל נגזרותיו.

הטיעון השני מתייחס לתרומה המהותית שיביאו עורכי דין מסוג זה למשפט המהותי המתהווה. עמדה על כך ד"ר זיו כשציננה שקבלת עורכי דין הבאים מקבוצות אחרות, שונות מהאליטה הנוכחית, תביא לכך שלמשפט המהותי ייכנסו "קולות" – השקפות עולם, חוויות וניסיון חיים – שנעדרו ממנה ושלא באו בה לידי ביטוי בין השאר משום שלא היו לאותן קבוצות או אנשים "סוכנים מורשים" במערכת המשפטית שהשמיעו את האינטרסים וביטאו את הזכויות שלהם"²⁶.

23 הרחבה על ההיבט החברתי של הזכות לנגישות למשפט ראו L.M. Friedman "Access to Justice: Social and Historical Context" in M. Cappelletti & B. Garth (ed.) *Access to Justice* (vol II – Promising Institutions, 1978) 21.

24 וכך למשל ניתן להתגבר על המכשול הכלכלי של מימון אגרת בית משפט באמצעות הגשת בקשה לפטור מאגרה לפי תקנה 13(א) לתקנות בתי המשפט (אגרות). פטור הניתן על סמך קריטריונים כלכליים. אלא שמרבית התובעים העניים אינם מודעים כלל ועיקר לאפשרות זאת, ואלו שמודעים אינם יודעים מהי הפרוצדורה המיוחדת שעליהם לנקוט כדי לקבל את אותו פטור נדרש. להמחשת הבעיה ראו ע"א (ת"א) 2027/00 מדינת ישראל נ' ביטון ואח' (לא פורסם: ניתן ביום 17.01.2001) שהשופט א' ואגו קובע בו בין השאר כי "ההלכה הפסוקה המחייבת את מבקש הפטור להראות, בנוסף לקבוע בתקנות, אילו מאמצים עשה, מעבר ליכולתו שלו, לגייס כספים לצורך האגרה, מן המעגל המשפחתי והחברתי הקרוב אליו... יש בה אלמנט משפיל ומביש".

25 אינני מתייחס לשפה הערבית אף ששיעור ניכר מהאוכלוסיות המוחלשות דוברות אותה, ואף שקיימת בעיה אמיתית לבית המשפט להתמודד אתה (וראו עמ' 26-28 לדוח עמותת סיכוי שוויזן ושילוב האזרחים הערבים בישראל 2000-1999 (2000)) מאחר שזו שפה רשמית, והפתרון בעניינה צריך להיות תפיסתה כשפה שוות ערך לעברית. מה שאינו כן ביחס לשאר השפות.

26 זיו (לעיל, הערה 16), בעמ' 394.

לגופו של עניין, בימים אלה אנו עדים לניצנים ראשונים לתהליך זה – בין שמדובר במנגנון להעדפה מתקנת בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב, בכיתות מיוחדות לנשים חרדיות בקריה האקדמית מנצ'סטר, במכסות כניסה קשיחות ליוצאי אתיופיה בפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר אילן ובין שמדובר במכינה לאנשים מחוסרי השכלה שהם בעלי ניסיון ציבורי בקידום מאבקים לשינוי חברתי במכללה האקדמית למשפטים עם זאת ניצנים אלה מלמדים על הפוטנציאל העצום הטמון בידי האקדמיה המשפטית להעצמת אוכלוסיות מוחלשות ולקירובן לקהיליית שליחי שלטון החוק, פוטנציאל שרחוק ממיצויו.

גם במסגרת התחום השני – תחום ההכשרה – חלו שינויים רבים בשנים האחרונות. חילופי הדורות בקרב מורי הפקולטאות הביאו להכנסת הנושאים החברתיים לקורסי חובה רבים. וכך למשל מרבית תלמידי המשפט בישראל לומדים היום על הזכויות החברתיות והקבוצתיות כבר בשנתם הראשונה כחלק מלימוד המשפט החוקתי הבסיסי. בתחום חטיבות הבחירה השינוי אף משמעותי יותר. כיום כמעט בכל בתי הספר למשפטים ניתן למצוא קורסי בחירה חברתיים. החינוך המשפטי הקליני החל לפרוח ולשגשג כמעט בכל בתי הספר למשפטים²⁷, ויש יותר קורסים ממדעי החברה החודרים לדיסציפלינה המשפטית. למרות זאת עדיין ניתן לטעון כי אין זה מספיק. המספרים שהוצגו קודם לכן בנוגע למספר קורסי הבחירה ה"חברתיים" אל מול ה"עסקיים" הם המלמדים על כך²⁸. עוד אטען כי החינוך הקליני עדיין נחשב ל"בן חורג" באקדמיה, ואף הוא כשלעצמו מוטה יותר לכיוון עריכת הדין הציבורית המסורתית, קרי מאבקים ציבוריים והגשת עתירות לבג"ץ, בעוד שרק מעטים שבמעטים מחנכים לעריכת דין קהילתית, קרי ליציאה מאולמות הלימוד הממוזגים לשטח, לעבודה "שחורה" יומיומית בקרב אוכלוסיות מוחלשות, עבודה שאינה מבשילה בהכרח לתקדימים משפטיים. דומה כי לא תהא זו טעות לומר שצדק חברתי של ממש איננו יכול להיות מושג בלי להיזקק לשיטת העבודה האחרונה, שיטה שכיום נלמדת בשוליים של האקדמיה המשפטית.

גם ביחס לתחום השלישי סבורני כי לאקדמיה אחריות לפעולת בוגריה מעבר לארגז הכלים שהיא מציידת אותם בו במהלך לימודיהם. על האקדמיה להטות כתף ולסייע בידם לעסוק באותם עיסוקים לטובת הציבור, יהיו אשר יהיו. דוגמה מצוינת לכך היא הפקולטה למשפטים באוניברסיטת CUNY שבארצות הברית. הפקולטה, הממוקמת במתכוון ברובע קווינס בניו-יורק, הוקמה בשנת 1983 על בסיס מודל חדש שמכיר באחריות האקדמיה לקהילה שמסביבה, אחריות שעיקרה דאגה לאופי עורכי הדין שהיא מייצאת לאותה חברה. וכך תחת הססמה "Law in the service of Human Needs" בנתה

27 זיו (לעיל, הערה 16); נ' רימלט "החינוך המשפטי – בין תיאוריה לפרקטיקה" עיוני משפט כד (תשס"א) 81.

28 ראה טקסט נלווה להערה 16.

CUNY תכנית – ראשונה מסוגה בארצות הברית – שמטרתה להכשיר תלמידי משפטים לשירות הציבור²⁹ במונח זה שהיא מספקת מיומנויות ייחודיות לטובת התמקצעות זו. לטובת זאת נבנה מנגנון קבלה מיוחד (המבוסס, בין השאר, על פעילות קודמת של המועמדים בתחומי צדק חברתי ו/או פעילות ציבורית), נבנתה תכנית לימודים עם רכיב קליני מודגש, ובעיקר נבנתה מסגרת שלמה לליווי בוגרי בית הספר, המחויבים להקדיש חלק מזמנם לטובת הציבור בחמש שנות עבודתם הראשונות. הליווי נעשה בדרך של הקצאת מנחים מטעם האוניברסיטה המפקחים על עבודת עורכי הדין ונותנים הכוונה מקצועית לעורכי הדין החדשים. בדומה, מספק בית הספר סיוע לוגיסטי לבוגריו, למשל על ידי שימוש מרחוק בספרייה המשפטית של בית הספר כאשר שני ספרנים מקדישים את כל זמנם לסיוע לבוגרים הפונים אליהם ממשרדיהם. מתוך תפיסת עצמית של בית הספר כאחראי לאיכותם המוסרית והמקצועית של בוגריו מקיים בית הספר שורה של השתלמויות לאותם בוגרים בנושאים אלה. למותר לציין כי כל השירותים האלה ניתנים חינם אין כסף לבוגרים העומדים במכסת העבודה לטובת הציבור הנדרשת מהם. רשת התמיכה תוכננה על ידי מייסדי בית הספר מתוך תפיסה כי ההפרדה בין "משפט פרטי" ל"משפט ציבורי" היא מלאכותית ככל שמדובר בעניינים של זכויות אדם וצדק חברתי³⁰, ואשר על כן זו הדרך היחידה שהבוגרים הרואים בעריכת הדין סוג של שליחות חברתית יכולים לשרוד בשוק הפרטי הפועל לפי קודים של רווחים.

השוואה בין בתי הגידול של המשפטנים בארץ לבין זה של אוניברסיטת CUNY מצביעה על הדרך הארוכה שעדיין נדרשת להיכבש על ידי קברניטי האקדמיה המשפטית. עם זאת אסור לבטל את חשיבות הפסיעות הראשונות שנעשו בעניין זה בשנים האחרונות. פסיעות שאם יבואו בעקבותיהן צעדים של ממש, או אז נגיע להגשמה אמיתית של הרעיון כי המשפט אינו רק יוצר עוני אלא הוא גם יכול לצמצמו.

29 Public Intrest Lawyers להבדיל מעורכי דין בשירות הציבורי (ממשלתי). ראו לעיל, הערה 18.
30 בהקשר דומה ראו פ' רדאי "הפרטת זכויות האדם והשימוש לרעה בכוח" משפטים כג (1994) 21.